

SRPSKA DIPLOMATSKA MINUSKULA

Gregor ČREMOŠNIK*

I. Njezin postanak i razvoj

U deskriptivnoj obradi bosanskih i hercegovačkih listina u Glasniku Zemaljskog muzeja 1948. do 1952. upotrebljavao sam za označavanje pisma vrlo često izraz »srpska diplomatska minuskula«, iako je bio ovaj izraz u naučnoj literaturi do sada nepoznat. Slijedeći retci neka opravdaju ovu oznaku time što će nastojati da pokažu razvoj ćirilskog pisma u jugoslavenskim listinama srednjeg vijeka.

Prilikom studija jugoslavenskih ćirilskih listina opazio sam da udžbenici ćirilске paleografije — isključivo samo ruska djela — znaju samo za tri vrste ćirilskog pisma, »ustav« (majuskula), »poluustav« (polumajuskula) i »skoropis« (brzopis). Ove oznake ne odgovaraju bogatom razvoju ćirilskog pisma u listinama, jer za sve stadije neobično zanimljivog razvoja pisma u listinama upotrebljavaju besadržajnu, djelimično i krivu oznaku »brzopis«. Ovu pogrešku ispravio sam u kratkom članku »Studije iz srpske paleografije i diplomatike«¹ u kome sam dao shematsku podjelu raznih vrsta pisama, ali nisam obradio historijski razvoj. Nedavno je pokušao Vladimir Mošin² da opiše razvoj na osnovu ovog mog članka, ali pošto nije upotrebio sve listine koje za ovaj problem dolaze u obzir, nije dovoljno iscrpno prikazan ni razvoj pisma, koje je trebalo jedno puno stoljeće da se razvije u srpsku diplomatsku minuskulu, niti je tačno obuhvatio njene pojedine faze, a pogotovo nije opazio ulogu

* **Opaska urednika.** Pisac je ovaj članak bio poslao uredništvu Bečkog arhiva (Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas) da se ondje štampa. Međutim, on je nažalost umro prije nego što je članak objavljen, tako da sam nije mogao obaviti sve korekture u tisku. Članak je štampan u 3. svesku spomenute edicije (Graz-Köln, 1959). Uredništvu »Slova« dostavljen je iz blagonaklonosti hrvatski izvornik (izvorni tekst) toga članka koji je u nekim pitanjima iscrpniji ili se razlikuje od štampanog njemačkog teksta. To ne znači da bismo mislili da je bio mijenjan bez autorova znanja ili da ga autor sâm nije izmijenio kada je sastavljao njemačku verziju ovoga rada (jednako kao što bi možda poneku svoju riječ izmijenio i u ovom izvornom hrvatskom tekstu da ga je mogao vidjeti u korekturama tiska).

Donosimo članak zato što je važan za upoznavanje srednjovjekovne ćiriličke (srpske, dubrovačke, bosanske, a i bugarske) svjetovne, diplomatske grafije.

¹ Glasnik Skopskog naučnog društva knj. 21, 1940, str. 1 sl.

² Ugovor sv. Save; Glasnik Zemaljskog muzeja 1946, str. 81 sl. i Hist. Zbornik II, Zagreb 1949, str. 315 sl.

Prilično opširan sastav »Ćirilica« u Enciklopediji Jugoslavije II, str. 626—632 začudo ne obrađuje razvoj ćirilice na genetičkoj osnovi.

koju je srpska diplomatska minuskula igrala na Balkanu i u susjednim zemljama u drugoj polovini XIV stoljeća.

Proces promjene pisma koji je u konačnom razvoju doveo do srpske diplomatske minuskule, počeo je koncem XII stoljeća, dakle baš u doba razvoja feudalne Srbije Nemanjića. Razvoj pisma odražava neobičnu žurbu i nastojanje koje je od neznatne Srbije jednog Nemanje u toku jednog stoljeća stvorila moćnu i utjecajnu Srbiju Milutina ili Dušana. Koliko se ova pretjerana žurba manifestovala u privredi, isto toliko se ona očituje i u razvoju pisma. Jedva što se je jedna promjena probila, već joj je slijedila druga i treća, a to je pismo od svog prvobitnog izgleda toliko udaljilo, da se više nije moglo vidjeti da je ovo novo pismo nastalo razvojem iz početnog ustava.

Razvojni proces počeo je začudo sa slovom ѣ , iako ono nije ni najteže za pisanje — npr. Д je bilo mnogo više komplicirano — niti je bilo za početak razvoja najprikladnije. Njegov truh ostao je nepromijenjen, a njegovo u početku koso stablo postaje uspravno i produžava se čias ispod osnovne crte (u početku razvoja) čias u gornji prostor a napokon i prema dolje i prema gore. Time dobiva oblik ѣ . Mora se napomenuti da takvo produžavanje stabala u ćirilici već davno nije nikakva rijetkost. Davno prije ѣ produžavala su se slova Ѡ i Ѣ u gornji prostor a slova ѣ , Ѥ , i Ѧ u donji prostor, tako da je jedna ćiriliska majuskula, slična latinskoj Capitalis quadrata, vrlo rijetka (ali je ipak ima). Međutim od produžavanja navedenih slova Ѡ , Ѣ , ѣ , i Ѧ ne vodi nikakav put u daljnji razvoj ćirilice. Oblik ove grupe slova ostao je i u buduće nepromijenjen sa njihovim više ili manje velikim produženjima u gornjem ili donjem prostoru. Tek kada počinju da se mijenjaju slova ѣ , za njim slova B, Г, Д, З, К, i T poprima pismo temeljito drukčiji izgled. Tek ova grupa slova stvorila je jednu novu vrstu ćirilskog pisma. Preobražaj oblika slova ѣ , kao što smo već napomenuli, dovodi onda do početka novog razvoja.

Prvi slučaj produženja stabla slova ѣ , javlja se u ćirilskim potpisima velikog župana Nemanje i njegova brata Miroslava u njihovu ugovoru sa Dubrovnikom pisanom na latinskom jeziku 27. IX 1186³. Slovo se nalazi u potpisu četiri puta, od toga tri puta

³ Upor. i Mošin u Hist. Zborniku II, 320.

РѢШЕНЫ ВЪ КРАЮ МНОВА СЪСЪЗНАЮЩЕ ВЪ СЕРДЦЕ СРЕБЪСНИ А ЧЮЮ
СВОЮ МНОГОТЪ ПРЕНЕТЕ ДА СЛАВОНЪ ВЪ ДѢТРОМЪ А БЪ РОУ ВЪ КИЕНА
НШЕ ВЪ СЪСЪЗНАЮЩЕ РѢШЕНЫ И ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ МОГОРИШЕ УТѢ ДѢ ДѢ
А ВЪ КРАЮ КНИЖЕ И НИШЕ ВЪ СЪСЪЗНАЮЩЕ А ДНЪ СЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ ПТО
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ

Sl. 3. Povelja kralja Vladislava o neplaćanju tributa »margarisium« između 1234. i 1243. god.

ТѢМО МНОГО СЪСЪЗНАЮЩЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ
И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ ПРѢДЪСЪЗНАЮЩЕ И ШЕ МОДЕ

Sl. 4. Protestno pismo kralja Vladislava između 1238. i 1240. god

mu je stablo produženo pod osnovnu crtu.⁴ (vidi sl. 1). Isto produživanje slova **đ** nalazimo kod pisara utemeljivačke povelje manastira Hilandara iz godine 1198-99. U prvom dijelu povelje pisar piše slovo **đ** još brižljivo. Stablo dobiva još jednu početnu crtu (Ansatzstrich), a veoma rijetko se stablo spušta ispod osnovne linije. U drugoj polovini povelje postaje brižljivo pisano **đ** sve rjeđe, u više od tri četvrtine slučajeva stablo je produženo, i to katkada u gornji prostor, i bez izuzetka u donji prostor, te je povučeno isto tako nebrižljivo kao i u potpisu iz godine 1186⁵. Mnogo suzdržljivija su oba istodobna pisara listina Kulina bana iz god. 1189, naime pisar bosanskog originala, koji se do sada smatrao starijim prijepisom, i pisar dubrovačkog prijepisa, koji se do sada smatrao originalom⁶. Oba povlače stablo slova **đ** vrlo nehaljno, ali samo rijetko kada im pada ispod linije, pa i onda veoma malo.

Produživanje stabla slova **đ** uskoro je toliko prevladalo, da se to smatralo normalnim potezom i taj se oblik poučavao u školama. Zbog toga nalazimo ubrzo pisare koji su pisali slovo **đ** konsekventno sa produženim stablom. Prvi primjer ovakvog konsekventnog pisanja nalazimo kod dubrovačkog anonimnog slavenskog kancelara, od koga nam se očувало iz vremena od 1215-1254. god. devet povelja pisanih sa konsekventno produženim **đ** ⁷ Kroz sva četiri decenija njegova službovanja ostaje mu pismo apsolutno nepromijenjeno, novih razvojnih elemenata, iako oni drugdje već nastupaju, kod njega u svih tih 40 godina nema nijednog. (vidi sl. 2)⁸

Sasvim drukčiji je slučaj kod njegovih savremenika u srpskoj državnoj kancelariji, kod pisara protestnog pisma iz god. 1238-40 (M 25; pismo izgleda da je autogram Vladislava) i nedatiranog Vladislavljeva odobrenja za neplaćanje tributa »margarisium« između godina 1234. i 1243 (M 33). Oba pisara upotrebljavaju slovo **đ** konsekventno produženo, kao što i dubrovački Anonim, ali dok ovaj

⁴ Reprodukcije vidi kod Lj. Stojanovića, Stare srp. povelje i pisma I, Tab. 1 i 2, kod V. Foretića u Radu Jugoslav. akad. 283, str. 112 i kod Vrane u Radovima Staroslav. instituta II, str. 48.

⁵ Litografsku kopiju vidi kod Abramovića Dim., Sveta gora sa strane vere, hudožestva i povestnice, Beograd 1848 g., Tab. I, donji dio povelje po kopiji od Abramovića reproducira u smanjenom razmjeru Vrana sl. 3.

⁶ Dokaz o bosanskom originalu vidi u GZM 1957, str. 195.

⁷ O njoj upoređi moju studiju u Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku I, 1952, str. 75.

⁸ Sliku njegovog 25 godina mladeg, ali potpuno nepromijenjenog pisma iz 1246. v. u GSND XXI, str. 4.

posljednji ostaje nepromjenljiv na jednoj te istoj razvojnoj tački, dotle oba njegova savremenika u srpskoj državnoj kancelariji predstavljaju već jedan znatan korak naprijed u razvoju.

U povelji o neplaćanju tributa »margarisium«-a po prvi put se primjećuje da je pisanje slova B nestalno. Ponekad je usjek u desnoj polovini slova još vidljiv (Илѣдѣнскѣрѣбъ и дрѣвѣю u retku 1, сѣоѣо u retku 2. itd.), a često je umjesto usjeka desna polovina slova samo jedan ravni vertikalni potez, te slovo umjesto raščlanjenog trbuha ima oblik četverokuta (Илѣтѣромъ redak 2, рѣѣмъ redak 3 itd.) (vidi sl. 3). U protestnom pismu (autogram) kralja Vladislava ne vidi se kod slova B ni u jednom slučaju nikakav usjek (v. sl. 4). Slovo B postaje definitivno četvorokut i ostaje četvorokut kroz puna dva stoljeća. Ovo slovo B u obliku četvorokuta pisali su mnogi pisari vĕoma nespretno, povlaćeći četiri crte, tako da je pisanje četverokuta postalo mnogo kompliciranije nego pisanje normalnog slova B sa usjekom. Ali pošto je četverokut propisan, piše se četverokut, pa neka je on još kako nespretnan. Tek u XV stoljeću prelaze pojedini pisari na to da B pišu u jednom potezu kao što je u osnovi zapravo današnji oblik, ali većina pisara ostaje kod starog oblika četverokuta. Jedan međuoblik između staroga zasječenog i novoga četverokuta slova B nije iz srpske državne kancelarije sačuvan, ali je vrlo vjerojatno postojao, pošto se taj međuoblik nalazi u bosanskoj kancelariji (o tome poslije na strani 130). Nepostojanju ovoga međuoblika u Srbiji bit će uzrok to što iz vremena između 1200. i 1234. uopće nisu sačuvane nikakve srpske listine.

Osim slova B, koje najjače mijenja svoj oblik, mijenjaju se u cvom istom razdoblju još i slova K i T, iako u mnogo manjoj mjeri negoli slovo B. I kod slova K napušta se u desnoj polovini usjek, i osim toga se desna polovina odvaja od lijevog stabla tako da se sada slovo sastoji od dva dijela (poteza) od kojih prvi može da bude vertikalna a drugi kružan **К**, što je još najbliže prvobitnom obliku slova, no ponekad su oba poteza vertikalna **К**, a vrlo često i oba polukružna **С**

Kao treće slovo mijenja svoj dosadašnji oblik slovo T. U listini kralja Vladislava o Mogorišu je slovo T još u svima slučajevima pisano prema propisu, tj. obje su ušice poprečnog kraka još kratke. Naprotiv tome se u Vladislavljevu protestnom pismu iz 1238-40. može vrlo rijetko naći jedno pravilno T, čas se povlači lijeva, čas desna ušica sve do osnovne linije, tj. ušica ima istu dužinu kao i

B ima u pretežnoj većini slučajeva još usjek, ali u retku 5, 6. itd. ono je već četverokut, jednako je slovo K čas sa dobro vidljivim usjekom čas sa polukrugom mjesto usjeka i konačno slovo T čas u čistom majuskulnom obliku a dosta često i sa tri jednaka duga stabla. Iz svega se vidi kako novi oblici osvajaju teren samo korak po korak. Tako vlada u prvoj polovini XIII stoljeća na srpskom i dubrovačkom teritoriju (o bosanskom ćemo kasnije govoriti odvojeno) oblik pisma koje doduše izgleda kao čista minuskula, ali je ipak ne možemo označiti kao takvu, jer je dvolinijski sistem pisanja probilo privremeno samo slovo **đ** za kojim slijede u naredna tri decenija još druga slova, o kojima će odmah biti govora.¹²

Jedan dalji važni korak ka definitivnom izgrađivanju srpske diplomatske minuskule može se konstatovati, kada su 20 godina kasnije iz srpske državne kancelarije sačuvana opet tri dokumenta, naime nedatirani, ali sigurno god. 1281. izdati privileg kralja Dragutina (M 57, vidi sl. 6) dalje oba privilega koje Miklošič pa čak još i Lj. Stojanović pripisuju Stefanu Prvovjenčanom ali koji isto tako sigurno pripadaju kralju Dragutinu tj. privileg o trgovini vinom i medom (M 21)¹³ i privileg o sudskoj vlasti Prebegara (M 20)¹⁴, koja su oba nešto starija nego onaj iz godine 1281.

U ovim listinama definitivno su prodrli novi oblici slova **đ**, **K**, **B** i **T**, starih oblika uopće se ne nalazi nikad više. Nasuprot tome opažaju se kod slova **Д** i **З**, djelomično već i kod slova **Г**, jake promjene. Kod slova **Д** su kroz čitavo XIII stoljeće pokušavali kako bi ga se moglo pisati lakše i podesnije. Jedan od pisara ćirilskog potpisa na listini Nemanje od 1186. napisao je već jedan oblik koji već predstavlja rješenje tog problema. On je povlačio od visine gornje crte dva divergentna poteza duboko do u donji prostor i spajao je ove divergentne linije jednim prostim poprečnim potezom u visini donje crte.¹⁵ Njegovo spretno rješenje problema međutim nije prodrlo i kroz cijelo XIII stoljeće pisari se muče dalje s ovim slovom.

¹² U GSND XXI, str. 4. predlagao sam za ovu vrstu pisma koja vlada u kancelarijama oko 50 godina oznaku poluustav (Halbmajuskul), ali je oznaka »poluminuskula«, koju predlaže Mošin (HZ II, str. 321) podesnija, jer oznaku »poluustav« svi ruski udžbenici paleografije upotrebljavaju za jednu drugu vrstu pisma.

¹³ Reprodukciju listine vidi kod Karskoga, Slavjanskaja kirilovskaja paleografija, drugo izdanje, 1928, Tab. 29, str. 389.

¹⁴ O ovoj listini usporedi raspravu Solovjevu u JIČ III, str. 270.

¹⁵ Isporedi sliku kod Jos. Vrane, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Radovi Staroslav. inst. II, Zagreb 1955, sl. 2.

iz god. 1289 (M 58) izgleda doduše na prvi pogled kao čista minuskula, ali kod pažljivijeg promatranja opaža se da su slova K i T još skroz u starom obliku pa i slova Д и З zaostaju osjetljivo iza Dragutinovih listina koje su više od 10 godina starije.

A ipak je napravila posljednji korak ka minuskuli upravo kancelarija Milutinova koja je ovako nerado i polako slijedila razvoj pisama; trebalo je ipak punih 20 godina dok se minuskula u Milutinovoj kancelariji potpuno udomaćila. Njegov ugovor s Dubrovnikom, sklopljen na Vrhlabu 14. IX 1302 (M 53; vidi sl. 7) predstavlja definitivni oblik ćirilске minuskule koji će kroz iduća stoljeća vladati u svjetovnim krugovima (ponovno treba podvući da crkveni i manastirski krugovi ne slijede ovaj razvoj pisma nego da ostaju konzekventno kod ustava ili poluustava).

Vrhlabska povelja iz 1302. pokazuje sve nove oblike pisma u definitivnom obliku. Sva slova imaju sada oblik koji zadržavaju u slijedećim stoljećima. Kod tog novog pisma najviše bodu u oči slova **д** и **Д**. Ona postaju velika slova, koja se produžuju i u gornji i u donji prostor. Kod slova **д** se produžuje u gornji i donji prostor naravno njegovo jedino stablo, a za produživanje kod slova **Д** upotrebljava se lijeva crta njegova trokuta. Ta lijeva crta trokuta produžava se i u gornji i u donji prostor, a na ovu produženu crtu vješa se onda u srednjem prostoru desna strana trokuta. Slova B, K i T ostaju doduše u srednjem prostoru ali zadržavaju svoj novi oblik o kome smo govorili opširno već sprijeda. Slovo З dobiva u Vrhlabskoj listini svoj definitivni oblik: od gornje poprečne crte povlači se na lijevo dolje u donji prostor jedan lučni potez. Dok se u nekim slučajevima mogu jasno vidjeti poprečna crta i kut koji vodi lučni potez prema dolje, pretvaraju se u drugim primjerima poprečni potezi s kutom u kružni potez na koji se nastavlja lučni potez prema lijevo dolje. Taj kružni potez ostaje u slijedećim stoljećima stalan, tako da slovo dobiva neobičan polukružni oblik koji nema ni najmanje sličnosti s prvobitnim oblikom slova З.

Konačno se novim oblicima navedenih slova pridružuje još slovo Г. Ono od Vrhlabske povelje dalje redovito produžuje svoje stablo sve do najdonje crte.

Ima nekih slova koja, osim gore nabrojanih, ponekada pokazuju produžene dijelove. Ali kod tih slova ova produženja ne postaju nikada opća, jer ih neki pisari upotrebljavaju a drugi ne. Tako se kod slova M drugi poprečni potez povlači duboko u donji prostor,

na sličan način povlače se kod slova **И** njegova stabla i u gornji i u donji prostor, ali sve su to individualne navike pojedinih rijetkih pisara koje nisu nikada primljene općenito od svih pisara.

Na taj način vrhlabaska povelja donosi ćirilsku minuskulu definitivno razvijenu. Istovremeno s definitivnim oblikovanjem nove vrste pisma opaža se u Vrhlabaskoj povelji još jedna novost, naime nastojanje da se gornja i donja produženja stabala u upoređenju s veličinom tzv. malih slova neproporcionalno produžuju prema gore i dolje. U početku su produženja doduše upadljiva, ali se još uvijek drže u skromnim razmjerima, jer iznose samo trostruku do četvorostruku visinu srednjega prostora. Što dulje, tim je jače to nastojanje, i u kasnijem toku su sedmerostruka produženja veoma česta. Ovakve vrste pisma s nerazmjerno produženim stablima zovu se u latinskoj paleografiji »diplomatska minuskula«, te se punim pravom može govoriti i o srpskoj diplomatskoj minuskuli. Milutinova Vrhlabaska povelja predstavlja i u ovome pravcu jednu granicu. Povelja je definitivna oblik minuskule i ujedno početni korak diplomatske minuskule koja se usavršava u toku idućeg pola stoljeća.

Pošto na Milutinovim poveljama nažalost nema potpisa pisara, to se neće moći nikada konstatirati kome pisaru ili kojim pisarima ide zasluga za ovo neobično pismo. Jedno se ne može sumnjati, naime da su dotičnom pisaru ili dotičnim pisarima kod stvaranja novog pisma pred očima bili zapadnoevropski uzori. Možda su se povodili za uzorom papinske kancelarije, s kojom je sam Milutin, a još više njegova majka Jelena, porijeklom Francuskinja, u živim odnosima, a možda su utjecali i uzori francuske državne kancelarije s kojom je Milutin isto tako imao veza. Ipak, mora se podvući da se u tom slučaju radi samo o općim uzorima. Direktan upliv latinske diplomatske minuskule na srpsku diplomatsku minuskulu ne postoji. Da su latinski uzori vršili direktan upliv na srpsku diplomatsku minuskulu, ne bi se izabralo slovo **ѣ** za produživanje stabla, jer toga u latinskom nema. Isto tako bi se slovo **Д** produžilo samo u gornji prostor, kao što je to slučaj kod latinske diplomatske minuskule, ili bi se analogno produženom latinskom **L**, produžilo i ćirilsko **Л** u gornji prostor, što se međutim u srpskoj diplomatskoj minuskuli nikada ne čini. Iz svega se vidi da se karakter srpske diplomatske minuskule u općim potezima povodi za latinskim uzorima ali s obzirom na pojedina slova nema latinski uzor nikakva upliva. Latinska i srpska diplomatska minuskula razlikuju se i po tome što latinska poznaje

samo produženja u gornji ili produženja u donji prostor, dok srpska diplomatska minuskula sa svoja dva slova \mathfrak{d} i \mathfrak{D} ide i u gornji i u donji prostor.

Kao što već rekosmo, Milutinova povelja od 1302. završna je faza ćirilske minuskule i početna faza srpske diplomatske minuskule. Od nje dalje na slovima se ne mijenja više ništa *bivstveno*. Istina, u kasnijem razvoju početne ukočene linije pojedinih slova ustupaju mjesto dopadljivim kružnim oblicima slova te stabla dobivaju početni i završni potez. Dalje, mjesto ranijeg na desno nagnutog oblika, slova postaju sve okomitija. Nadalje, pisari se trude da slova \mathfrak{d} i \mathfrak{D} pišu što dopadljivije i u jednom potezu (vidi sl. 8). Ali sve su to, izgleda, promjene koje s bitnošću slova nemaju veze. U bitnosti ostaju slova onakva kakva nalazimo po prvi put u Vrhlabskoj povelji.

Ova srpska diplomatska minuskula biva početkom XV stoljeća potisnuta iz državnih kancelarija obaju despota Stefana Lazarevića i Đurđa Brankovića, i zamjenjuje je poluustav. Ali to je ne može sasvim potisnuti, pošto se u međuvremenu raširila preko cijelog Balkana i živjela izvan srpske državne kancelarije dalje sve dok je nije Đurđev nasljednik Lazar ponovo uspostavio i u kancelariji u kojoj je nastala.

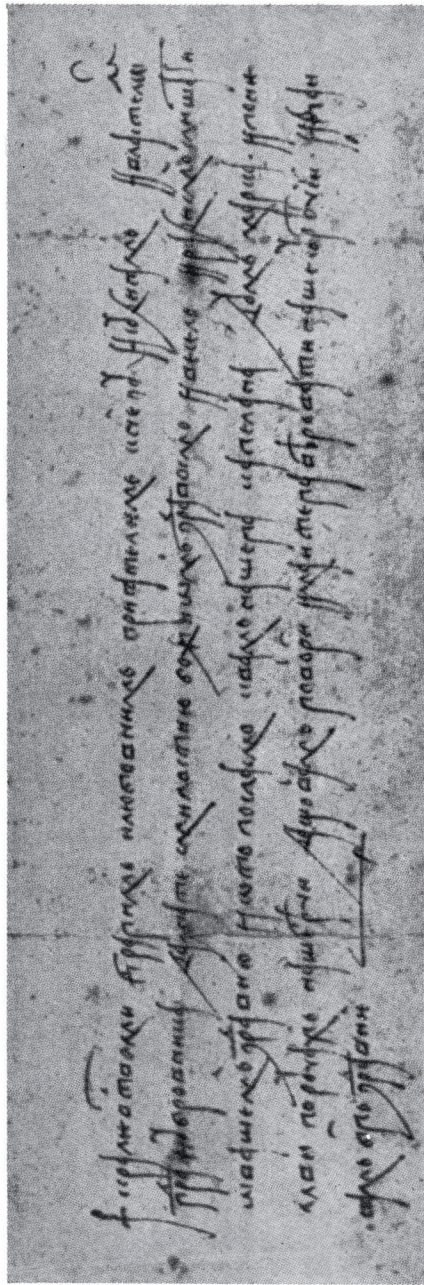
II. Širenje srpske diplomatske minuskule

Srpska diplomatska minuskula nije ostala ograničena na Srbiju nego se raširila preko cijelog Balkana te u posljednjoj fazi prešla i u Ugarsku.

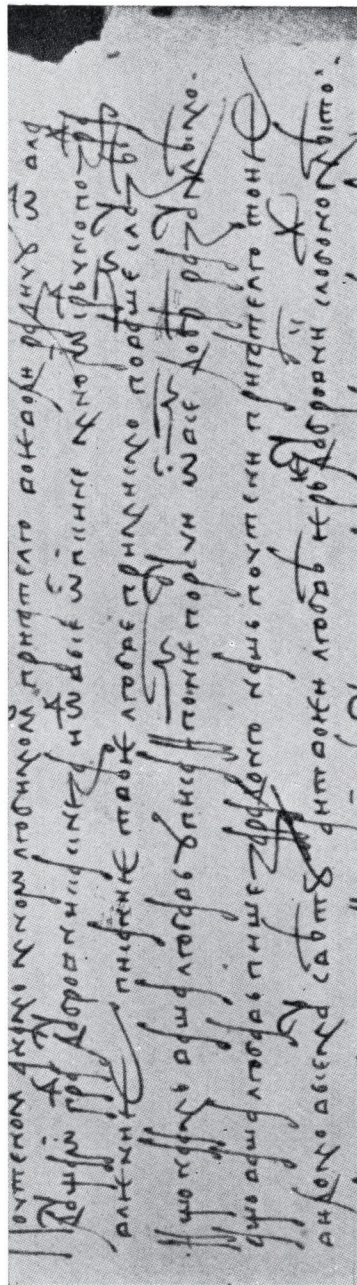
1. *Dubrovnik*. Koliko se po sačuvanim produktima dubrovačke kancelarije može suditi, ona je držala korak s razvojem u Srbiji. Na nesreću upravo iz vremena najvažnijih razdoblja razvoja pod Dragutinom i Milutinom nema iz dubrovačke kancelarije sačuvanih dokumenata, osim onih iz vremena dubrovačkog Anonima (1215—1254), a poslije toga tek od slavenskoga kancelara Jake Krusića (1340—1347),¹⁸ dakle jedno čitavo stoljeće kasnije.

O dubrovačkom Anonimu već je spomenuto da je on prvi pisar, kod koga je slovo \mathfrak{d} produženo konsekvntno, dakle već na školski

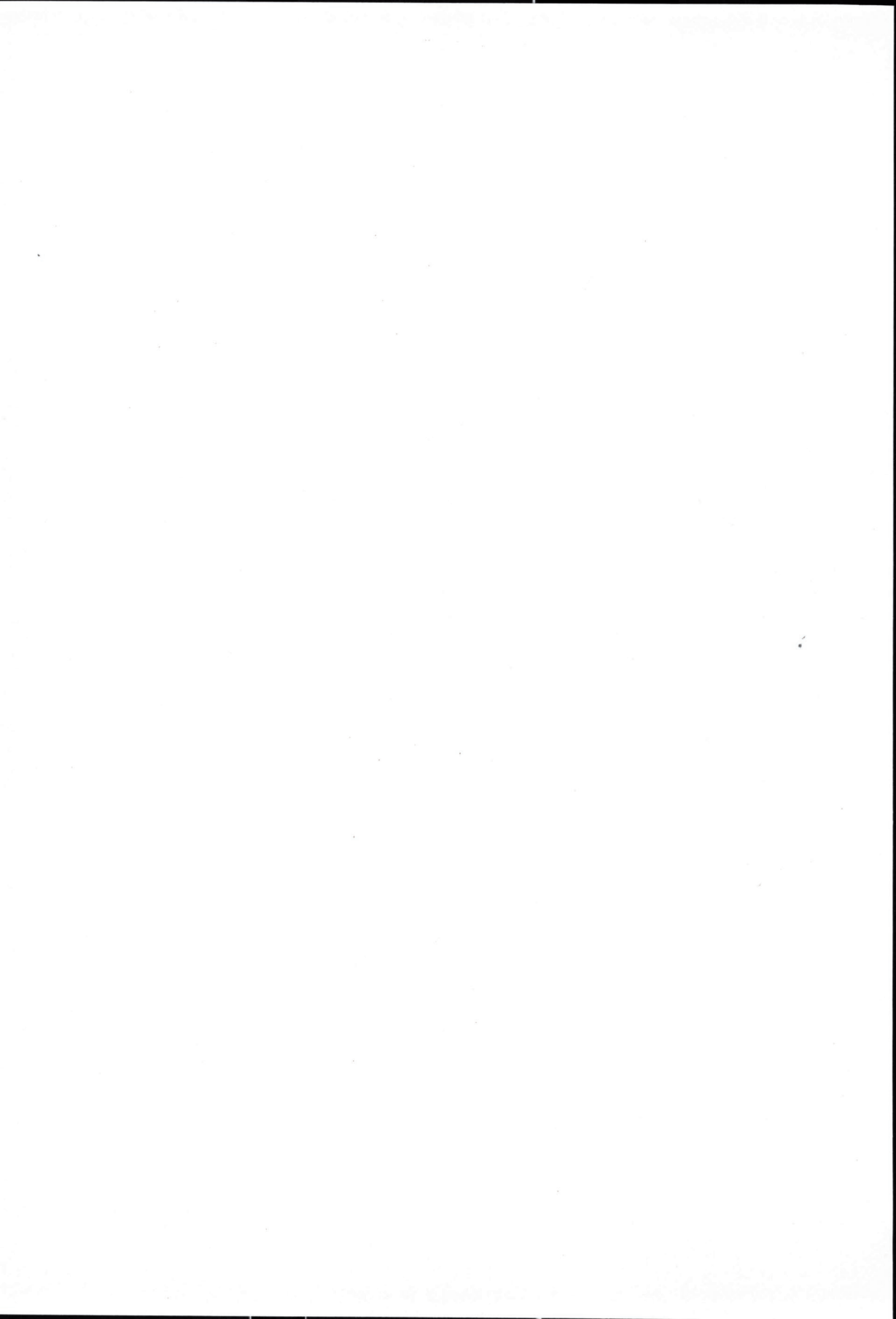
¹⁸ Red slavenskih kancelara u Dubrovniku vidi kod K. Jirečeka, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, *AfslPh XXVI*, 1904, 201 sl.

Sl. 9. Koncept pisma kancelara Ruska Hristoforovića od 3. X 1399. god.

Sl. 10. Listina kralja Tvrtka iz god. 1388. od pisara logoteta Vladoje.

način. Iz ove okolnosti zaključuje Mošin da je ova nova vrsta ćirilskog pisma nastala u dubrovačkoj kancelariji¹⁹. Pitanje prioriteta, da li Srbija ili Dubrovnik, samo je po sebi suvišno jer zbog nedostatka sačuvanih dokumenata to pitanje nikada neće moći biti riješeno na takav način da prigovori ne bi bili mogući. Ipak mišljenju Mošina se može prigovoriti, da se prvi slučajevi produživanja slova **ѣ** ne opažaju u Dubrovniku nego u Nemanjinoj kancelariji prilikom potpisivanja njegova dokumenta iz 1186; dalje se može prigovoriti i to, što nam iz razdoblja prvih triju decenija XIII stoljeća, kada se u Dubrovniku pojavljuje Anonim, iz srpske kancelarije nisu sačuvani nikakvi dokumenti iz kojih bi se moglo vidjeti da li se u srpskoj državnoj kancelariji jednako konsekventno produžava slovo **ѣ**, kao kod Anonima, i konačno se može prigovoriti što se oko god. 1240, kada Anonim piše jedino produženo **ѣ**, u srpskoj državnoj kancelariji kralja Vladislava opažaju duboke promjene kod slova koja kod Anonima ostaju nepromijenjena u obliku majuskule. Po svemu se vidi da bi bilo sasvim izlišno stvarati pitanje od toga gdje je nova vrsta pisma nastala²⁰.

Već spomenuti dubrovački slavenski kancelar Jaka Krusić zaostaje za svojim savremenim stručnim kolegama iz Dušanove kancelarije samo utoliko što su od njega sačuvani samo na brzu ruku pisani zapisi u konceptnim knjigama Dubrovnika, pa pismo zbog toga izgleda nehajno. Da je sačuvana od njegove ruke kakva brižljivo pisana listina, njegovo bi se pismo po svoj prilici jedva razlikovalo od pisma njegovih suvremenika u Dušanovoj državnoj kancelariji. Njegovi nasljednici Gjive Parmesan i njegov polubrat Niko Bijelić pokazuju i u ovakvim brzo pisanim zapisima u konceptne knjige jednu kaligrafsku diplomatsku minuskulu koja ne zaostaje ni za kakvim pisarom cara Dušana ili njegova sina cara Uroša²¹. Vrhunac estetskog razvoja diplomatske minuskule u Dubrovniku postizavaju Maroje Niklić (1379—1387), pisar koncepta ugovora između Dubrovnika i kralja Tvrtka I iz god. 1387 (M 197)²² i slavni kan-

¹⁹ HZ II, 321.

²⁰ Pitanje prioriteta palo je na tako rodno tlo da Jos. Vrana u spomenutoj raspravi o ispravi Kulina bana nastoji da dokaže da su svi pisari listina iz kraja XII stoljeća stekli svoje obrazovanje u Dubrovniku, iako se na prvi pogled vidi da pisari pripadaju trima grupama pisma.

²¹ Sliku Bijelićeva pisma iz god. 1368. pokraj slike pisma iz kancelarije cara Uroša iz god. 1357. vidi u GZM 1951, str. 83 odn. 82.

²² GZM 1946, str. 123—127.

cellar Rusko Hristoforović (1392—1430; vidi sl. 9). Pisarska vještina ovih dvaju majstora i dopadljivi izgled njihova pisma jedva bi se mogao nadvisiti. Zajedno s njihovim savremenikom srpskog porijekla Vlodojem (logotetom kralja Tvrtka I) i Tomašem Lušcem, Bosancem na dvoru kralja Dabiše predstavljaju neosporno vrhunac estetskog razvoja srpske diplomatske minuskule.

No, već nasljednik Ruska Hristoforovića, Nikša Zvijezdić (1430—1435) ne piše više diplomatskom minuskulom nego brzom, ali još uvijek lijepom običnom minuskulom, dok je minuskula njegova nasljednika Marinka Cvjetkovića (1455—1474) sve drugo samo ne lijepa. Na taj način iz dubrovačke državne kancelarije iščezava diplomatska minuskula u ono vrijeme, kada se u susjednoj Bosni stvara jedan njezin novi tip, koji se mora označiti kao bosanski, o čemu će odmah biti riječi.

2. *Bosna*. Najzanimljiviji primjer razvoja ćirilice u listinama pruža Bosna. U bosanskoj se državnoj kancelariji razvijala ćirilica do sredine XIII stoljeća jednako kao i u Srbiji ili u Dubrovniku. I u Bosni počinje slovo **đ** da produžuje svoje stablo. Slovo B sa svojim oblikom **Б** približava se četverokutu, jednako postaje sve slabiji usjek kod slova K. Anonimni pisar bana Ninoslava u svojoj listini od oko 1239 (M 36) (sliku listine vidi u GZM 1957) i u pripisu listine od 1249 (M 39), koji je tekst pisao dubrovački Anonim dok je imena svjedoka poslije pripisao Anonim Ninoslava, piše poluminuskulom koja se približava poluminuskuli srpske državne kancelarije. Razvoj ćirilskog pisma izgleda dakle da će u Bosni ići istim pravcem kao i u Srbiji.

Poslije bana Ninoslava iz bosanske državne kancelarije oko 70 godina nema nikakvih sačuvanih ćirilskih listina. Kada se u dvadesetim godinama XIV stoljeća bosanske ćirilске listine o t pojavljuju, konstatira se da *začudo više nema ni traga bivšem razvoju u minuskuli*. Pismo državne bosanske kancelarije se vratilo opet na jednu ukočenu nelijepu majuskulu²³ Ne zna se tko je zaustavio razvoj u minuskuli i radi čega se je kancelarija vratila na majuskulu. Možda su to bili crkveni krugovi, a možda i šaha državna kancelarija. Konačni efekt je svakako bila bosanska majuskula koja se konzekventno drži do krunisanja Tvrtka za kralja. Dok se u susjednoj Srbiji, čija je dinastija bila s bosanskom dinastijom vezana uskim

²³ Slike ove majuskule vidi kod Thallóczy-a u GZM XVIII, 1906, str. 401 i sl. 1—11.

porodičnim vezama, diplomatska minuskula nalazi već u punom cvatu, ostaje kancelarija Kotromanića kozekventno i nepopustljivo kod majuskule. To se mijenja odjedanput, kada ban Tvrtko poduzima korake da se okruni za kralja Srbije i Bosne. Svih dvadeset godina svoje vladavine kao bosanski ban on je ostao vjeran bosanskoj majuskuli, a sada oko god. 1376. poziva u svoju kancelariju jednog srpskog pisara²⁴, i kada mu taj ne odgovara, poziva logoteta Vladoja iz Srbije. Vladoje uvodi u bosansku državnu kancelariju srpsku diplomatsku minuskulu i Tvrtkove listine pisane u tom pismu idu u najljepše primjerke ove vrste pisma (vidi sl. 10). Ali Vladoje nije samo predstojnik kancelarije nego i učitelj. Najdarovitijeg učenika našao je u Bosancu Tomašu Lušcu. Lužac nastavlja tradiciju svoga učitelja pod vladom kralja Dabiše i kraljice Jelene i s obzirom na ljepotu pisma ne zaostaje za Vladojem²⁵.

Međutim srpska minuskula je vladala u Bosni samo 20 godina i u Bosni su poznata samo dva pisara koji je pišu, naime već spomenuti Lužac i jedan Anonim pod kraljicom Jelenom. Za vremena kralja Ostoje 1398—1418. dolazi u bosanskoj državnoj kancelariji do druge recidive. Srpska diplomatska minuskula biva potisnuta iz nje i u kancelariji ponovo zavladala bosanska majuskula. U slijedećim decenijama pišu se listine sa rijetkim iznimkama u majuskuli, kadšto očajnog izgleda, a pisma u jednoj minuskuli koja je veoma udaljena od elegantne srpske diplomatske minuskule.

Pod kraljem Tomašem 1444—1461. dolazi državna kancelarija pod vodstvo protovistijara (ministra financija) Restoja iz Livna. Radi zanimljivosti da napomenemo, da je Restoje katolik koji od pape dobiva jedno zaštitno pismo. Usprkos tome upravo Restoje ima najveći upliv na ćirilsko pismo te kancelarije, po čemu se vidi da je ćirilica već onda svima konfesijama Bosne ono pismo koje se najviše upotrebljava. Za vrijeme Restoja, a očito i pod njegovim ličnim uplivom, vraća se bosanska državna kancelarija opet jednoj vrsti pisma koje je kopija srpske diplomatske minuskule.²⁶ Posljednji produkti bosanske državne kancelarije pod Stjepanom Tomaševićem (M 391—395) pisani su opet takvim pismom koje doduše ne dostiže ljepotu klasične diplomatske minuskule kraja XIV stoljeća, ali koje stoji

²⁴ O tome ispor. pitanje u GZM 1949—1950, str. 115.

²⁵ Sliku njegovog pisma vidi u GZM 1949-50, str. 139.

²⁶ Sliku pisma jednog Anonima, koji je pod Restojem pisar u državnoj kancelariji vidi kod V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, II, Zagreb 1952, Tab. 133.

daleko iznad nelijepe dotadašnje minuskule bosanske državne kancelarije. Što je kod toga najvažnije, to je da se u tom slučaju radi o jednom regeneriranom diplomatskom pismu koje je produkt same Bosne, jer u susjednoj Srbiji u ono doba vlada u listinama poluustav.

Poslije pada Bosne pod tursku vlast živjela je srpska (ili ako se hoće bosanska, pošto se regenerirala u bosanskoj državnoj kancelariji) diplomatska minuskula u kancelarijama bosanskih i hercegovačkih sandžak-begova a i na dvorovima velikih bivših bosanskih a sada turskih feudalaca koji drže kršćanske pisare u svojoj službi, a jednako ta diplomatska minuskula živi dalje i u katoličkim samostanima. Nije bez neke izvjesne ironije činjenica što Truhelka Ć., inače tako zaslužni direktor Zem. muzeja u Sarajevu, daje godine 1914. lijevati posebna ćiriliska slova²⁷ da bi bosanske historijske izvore štampao u bosanskom pismu, u »bosančici«, jer je smatrao da se radi o jednom tipično bosanskom pismu a svaki poznavalac razvoja ćirilice na prvi pogled može vidjeti da lijevana slova predstavljaju srpsku diplomatsku minuskulu, kakva je, samo malo modificirana, živjela dalje u Bosni.

3. *Albanija*. Nije čudo što je srpska diplomatska minuskula »osvojila« i susjednu Albaniju, pošto je Albanija za vrijeme Dušana sastavni dio srpskog carstva. I poslije Dušanove smrti, kada se srpska vrhovna vlast rušila, držali su albanski kneževi i magnati sve do početka turske vlasti, dakle sve do u drugu polovinu XV stoljeća, srpske pisare koji su pisali u srpskoj diplomatskoj minuskuli što su je naučili u školama. Od takvih ćirilskih spomenika sačuvan je samo skroman broj, ali taj je dovoljan da se može utvrditi daljnje postojanje ćirilске diplomatske minuskule u Albaniji. Već Đurica, logotet Aleksandra, gospodara Valone i Janine, piše u Aleksandrovoj povelji od 2. IX 1368 (M 163) diplomatskom minuskulom koja se može mjeriti s istovremenim produktima državne kancelarije srpskoga cara Uroša. Na isti način drže Kastriote na svom dvoru srpske pisare koji obzirom na pismo drže korak s općim razvojem srpske diplomatske minuskule u ostalim balkanskim zemljama²⁸. Od ostalih balkanskih vladara odnosno vlastodržaca nema doduše sačuvanih ćirilskih povelja, ali npr. o Andriji Topii u albanskom Primorju tvrde Dubrovčani godine 1434. »quia ipse [Topia]

²⁷ Ispoređi GZM XXVI, 1914, str. 477.

²⁸ Ispoređi slike iz godine 1426. i 1459. kod Radonića Spomenik SKA XCV, 1942, Tab. 1, 4, 5, 6.

nisi Sclauonos cancellarios habet et scientes Sclauicam linguam et litteram«²⁹.

4. *Ugarska*. Dalje je našla srpska diplomatska minuskula svoj put u ugarsku državnu kancelariju, što uostalom nije nikakvo čudo pošto su ugarski kraljevi bili vrhovni gospodari i Bosne i srpskog despotata. Od sačuvanih dokumenata pruža pismo Matije Korvina od 2. XI 1465 (M 403) lijep primjer srpske diplomatske minuskule kakva se pisala u ugarskoj državnoj kancelariji.³⁰

5. *Dvor turskih sultana*. Kao što je poznato, igrao je na dvoru turskih sultana srpski jezik sve do XVI stoljeća ulogu diplomatskog saobraćajnog jezika za Balkan i za Ugarsku. Sa srpskim jezikom zajedno recipirao je turski dvor i srpsku diplomatsku minuskulu. Zbog toga je iz turske državne kancelarije sačuvan velik broj dokumenata u ćirilici, počevši od najprostije minuskule do najljepših produkata diplomatske minuskule.³¹ Međutim, pošto je bez sumnje bilo i bugarskih pisara koji su našli zaposlenja u turskoj državnoj kancelariji, to će se morati ispitati i problem eventualnog bugarskog upliva na razvoj pisma u turskoj državnoj kancelariji (ispor. o tome i slijedeći odjeljak o bugarskoj diplomatskoj minuskuli.)

6. *Bugarska*. O razvoju ćirilice u bugarskoj državnoj kancelariji prividno ne znamo ništa, jer iz nje nema sačuvanih svjetovnih dokumenata, a manastirski dokumenti su pisani ustavom, kao što je to slučaj u pretežnoj većini slučajeva i sa srpskim dokumentima. Usprkos tome nije tačno tvrđenje da o bugarskom razvoju ne znamo ništa, jer možemo bugarski razvoj rekonstruirati na osnovi razvoja u Rumuniji. Općenito je poznato da su u Rumuniji crkvenoslavenski jezik i ćirilica zauzimali isti položaj, kao što su ga zauzimali latinski jezik i latinsko pismo npr. u Ugarskoj, Hrvatskoj, Poljskoj itd, tj. crkvenoslavenski jezik i ćirilica su vladali i u crkvi i u dvorskim kancelarijama. Sve do 19. stoljeća pišu se crkvene knjige, a i državni dokumenti, ćirilicom i na crkvenoslavenskom jeziku. Isto tako je opće poznato da taj jezik nije srpske »redakcije«, nego bugarske. To je razumljivo, jer veliki dio bugarske inteligencije bježi u Vlašku i Moldaviju, kada su krajem XIV stoljeća svi dijelovi Bugarske pot-

²⁹ Gelcich-Thallóczy, *Dipl. Rag.* Budapest 1888, str. 388. Ispor. Stanojević, u *Glasu SKA* 106, 1923, str. 95.

³⁰ Slika u Thallóczy L., *Studien zur Gesch. v. Bosnien u. Serbien im MA.* Wien 1914, str. 426.

³¹ Slike v. kod Č. Truhelke, *Tursko-slovj. spomenici dubrovačkog arhiva* u *GZM* 23, 1911. Tab. 1-19 i V. Mošin, *Ćirilski rukopisi*. Tab. 135 i 136.

pali pod Tursku. Iz toga nužno slijedi, da u tim crkvenim i kancelarijskim produktima Rumunije neće vladati ćirilica srpskog izvora nego ćirilica bugarskog izvora, drugim riječima, u Rumuniji ćemo krajem XIV-tog i početkom XV-tog stoljeća naći onu ćirilicu koju su bugarske izbjeglice prenijele iz svoje porobljene domovine u Rumuniju. Rumunjski će državni akti (najstariji su tek iz kraja XIV-og stoljeća) biti, logično, pisani ćirilicom kakva je vladala na bugarskim dvorovima.

Ako pod tim vidom promatramo vlaške i moldavske povelje, dolazimo do nekoliko nadasve zanimljivih konstatacija.

Najvažnija je ta da su te rumunjske listine, koje uistinu pokazuju bugarski upliv (upotreba nazala **A** i **ⱶ**), pisane pismom koje se zbog svojih prekomjernih produženja stabala mora zvat² diplomatskom minuskulom. Prema tome i bugarski pisari su pisali diplomatskom minuskulom, odnosno i bugarska državna kancelarija učestvuje u općem razvoju ćirilice i poznaje diplomatsku minuskulu jednako kao i dubrovačka, bosanska i dr.

Međutim, ova bugarska diplomatska minuskula pokazuje jake osobitosti. Slovo **ѣ** se i kod Bugara piše produženo u gornji i donji prostor, ali ne i slovo **Д**, koje se u srpskoj jednako produžuje kao i slovo **ѣ**. Kod Bugara se slovo **Д** većinom piše u ustavnom obliku,³² rijetko u minuskulnom produženom obliku.³³ Mjesto slova **Д** često se u gornji i donji prostor produžuje slovo **Ж**.³⁴

Isto tako slovo **З** nikada ne poprima neobičan oblik srpske diplomatske minuskule **ꙶ**, dalje slovo **Г** ne produžuje svoje stablo u donji prostor, a nasuprot tome se poluglas **ь** produžuje u gornji prostor, što u srpskoj diplomatskoj minuskuli nije slučaj; konačno slova **В** i **К** ne mijenjaju svoj oblik kao što to čine u srpskoj, ali slovo **Ѡ** postaje i kod Bugara jednako kao i kod Srba.

Po svemu se vidi da se bugarska državna kancelarija pvela za srpskom te također uvela jedan tip diplomatske minuskule, ali se taj bugarski tip mnogo razlikuje od srpskog. Što naročito pada u oči, jest činjenica, da se kod Bugara uopće ne pojavljuje vrsta minuskule kakovu kod Srba predstavljaju najsavršeniji pisari Radoje,

³² Documente privind istoria României II: Bogdan D., *Diplomatica slavoromina*, Edit. Acad. republ. popul. Româna 1956, fig. 1, 3, 5, 9 itd.

³³ isto tamo fig. 4.

³⁴ isto tamo fig. 3, 16.

Rusko, Zećanin ... i dr., tj. vrsta sa produženjima koja počinju i svršavaju s petljicom ђ, њ, њ̄, itd). Kod Bugara se razvoj diplomatske minuskule završava na stepenu, kada se produženja počinju u gornjem prostoru odozgo sa jednim jakim, ravnim potezom a završavaju u donjem prostoru jednim zavnutim potezom koji ponekad prelazi u petljicu (npr. ђ ili ђ̄). To je onaj stepen do kojega je dospjela diplomatska minuskula u kancelariji cara Dušana i cara Uroša. Bugarska se do toga stepena ne razvija, a to je i razumljivo. Bugarska država je u vrijeme oko 1370. god., kada se u ćirilici tek pripravlja onaj tip, već u rasulu te će doskora podleći Turcima, a ujedno u isto vrijeme nastupa i reformator patrijarh Eutimije koji u književnosti i u pismu traži povratak na stare, dobre uzore, što je moralo za diplomatsku minuskulu značiti svršetak razvoja. Zbog toga se ona u Rumuniji pojavljuje na onom stepenu razvoja do koga je u Bugarskoj dospjela prije reforme patrijarha Eutimija. Svakako, pitanje bugarske diplomatske minuskule predstavlja zanimljiv problem koji će moći riješiti u detalje samo dobar poznavalac svega i rumunjskog i turskog materijala, dok smo se mi mogli služiti samo sa ono nekoliko tabla u slavensko-rumunjskoj diplomatiji D. Bogdana.

Zusammenfassung

DIE SERBISCHE DIPLOMATISCHE MINUSKEL

Dieser Aufsatz, der aus dem Nachlass Prof. Čremošniks stammt, vervollständigt mit seinen Ausführungen den Artikel, den der verstorbene Gelehrte im Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas (Graz-Köln 1959) veröffentlichte.

Auf Grund der Entwicklung der cyrillischen Schrift in südslavischen (auch albanischen, ungarischen und rumänischen) mittelalterlichen Urkunden trachtet der Verfasser den von ihm gebrauchten Terminus »serbische diplomatische Minuskel« (Behandlung der bosnischen und herzegowinischen Urkunden, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1948-1952) rechtfertigen. Die bisherigen Termini: »ustav« (Majuskel), »poluustav« (Halbmajuskel) und »skoropis« (Schnellschrift) entsprechen nicht, seiner Meinung nach, der Entwicklung der cyrillischen Schrift.

Der Verfasser verfolgt die Änderung und die Entwicklung der »Ustav«-Schrift vom Ende des 12. Jahrhunderts bis zur Blüte der serbischen diplomatischen Minuskel. Die Entwicklung fängt mit der Verlängerung des Schafes des Buchstabens an, sowie auch mit der allmählichen Abänderung der Buchstaben в, г, д, з, к, т. In den Ausführungen wird die Entwicklung jedes charakteristischen Buchstabens verfolgt und beschrieben.

Während sich die Minuskel am Hofe entwickelt hat, gebrauchten die kirchlichen Kreise auch weiterhin die Majuskelschrift. Die Vrhlaber Urkunde König Milutins aus dem Jahre 1302 zeigt die definitiven Formen der cyrillischen

Minuskel, die in den folgenden Jahrhunderten auch in weltlichen Kreisen die Oberhand gewann. Die genannte Urkunde steht am Anfangsdatum der serbischen diplomatischen Minuskel, für welche das unproportionelle Verhältnis der oberen und unteren Verlängerungen der Schäfte zu den kurzen Buchstaben im Mittelraume charakteristisch ist.

Die serbische diplomatische Minuskel, die sich als Vorbild höchstwahrscheinlich die zeitgenössische westeuropäische Schrift nahm, entstand anfangs des 14. Jahrhunderts und verbreitete sich über die ganze Balkan-Halbinsel. Anfangs des 15. Jhdts. wurde sie in den Hofkanzleien der Despoten Stefan Lazarević und Đorđe Branković von der »Poluustav«-Schrift zurückgedrängt.

Der Verfasser vertritt die Meinung, dass die serbische diplomatische Minuskel am serbischen Hofe entstand und danach in die Kanzlei von Dubrovnik gelangte. In Bosnien herrschte bis zum König Tvrtko die Majuskelschrift vor, während der Regierung des genannten Königs wird die serbische diplomatische Minuskelschrift unter dem Einfluss des Logothetos Vladoje, der aus Serbien kam, eingeführt, aber nach zwanzig Jahren gewinnt wieder die Majuskelschrift die Oberhand. Mitte des 15. Jhdts. herrscht in Bosnien eine Abart der serbischen diplomatischen Minuskelschrift vor, die sich selbständig entwickelt hat.

Die serbische diplomatische Minuskelschrift wurde auch in Ungarn, in Albanien und am Hofe der türkischen Herrscher gebraucht. Die bulgarische und die rumänische (moldawische) Minuskelschriften, nahmen ihr Vorbild in der serbischen Minuskel, stellen aber doch besondere Typen dar. Die Entwicklung der bulgarischen Minuskelschrift dauert ungefähr bis zum Jahre 1370, als der Patriarch Euthymios wieder die Majuskelschrift einfuhrte.